* ڈاکٹر زیب النسا
** ڈاکٹر محمد صدیق ملک

برہا برہا آکھیے، برہا توں سلطان

ABSTRACT:

Classical Punjabi Poetry is replete with romantic themes such as love, devotion, and separation etc. as well as themes of mysticism, religion and morality. These themes mingles mutually when there is depiction of Birha. The pulsation of separation represents love of mystic for Allah and His creature. These classical poets have presented different angles of separation. Hazrat Baba Farid called separation a king which is an essential motive to find a destination. Moreover, these classical poets have depicted the condition of separated souls in a very pathetic manner. The pulsation of a lover is sometimes for human love and very often for Divinity and sometimes for'Murshid'. This research article will evaluate different aspects of separation with suitable examples from the verses from classical Punjabi poetry.

Keywords: *Classical Punjabi Poetry, separation, condition, Pulsation, Divinity, Mysticism, Murshid, aspects, verses*

کلاسیکی پنجابی شاعری دے موضوعاں اتے جھاتی پائیے تے تصوف، حیاتی دی ناپائداری، اخلاقیات تے عشق حقیقی دے نال نال ہجر تے وصال دا رنگ وی اگڑواں وکھالی دیندااے۔ عشق حقیقی وچ مبتلا صوفیائے کرام وصل دی آرزو وچ تڑفدے نیں تے ایہ تڑف اوہناں دے کلام دی روح اے۔ ایہناں صوفی شاعراں برہا دیاں کلفتاں نوں اپنے مزاج دے مطابق وکھو وکھ زاویاں نال الیکیا اے۔ ہجر، برہا یا جدائی دا کرب کدے تے بندے دی اندرونی کیفیت تے نفسیات دا آئینہ دار بن جاندا اے تے کدی فلسفی دے نظریات دی دس پاؤندا اے جیویں کہ بابا فرید ہوراں برہا نوں سلطان آکھیا اے تے

منزل دے حصول واسطے جدائی نوں لازمی قرار دتا اے۔

برہا برہا آکھیے برہا توں سلطان
جت تن برہوں نہ اُپجے سو تن جان مسان (1)

بابا فرید ہوراں برہا نوں بادشاہ قرار دتا اے۔ جس بندے نوں برہا نال واء نیں پیا اوہ مردہ جثے دی مانند اے۔ جیہڑا منکھ ہجر دیاں اوکڑاں چوں لنگھدا اے، اوہ وصال دی جدوجہد کردا اے یعنی ہجر اک بے پناہ قوت محرکہ اے۔

عاشق سارے جذبیاں توں اڈ وصال یار دا متمنی تے ہجر توں شاکی ہوندا اے پر ہجر دے بغیر وصال دے ویلے لطف دی کیفیت دا اندازہ کرنا ناگزیر اے۔ وصل عاشق دی منزل ہوندی اے تے منزل تے اپڑ کے جو خوشی راہی نوں ہوندی اے عاشق اوہدے توں ودھ اطمینان محسوس کردا اے۔ برہا دا ویلا بھاویں نکا وی ہوئے پر عاشق تے اوہ بھارا لنگھدا اے تے اوہدا حال کوئی نہیں جان سکدا، وچھوڑے دی حالت شاہ حسین ہوراں ایس طرح بیان کیتی اے:

مائے نی میں کینہوں آکھاں، درد وچھوڑے دا حال
دھواں دُھکھے میرے مرشد والا جاں پھولاں تاں لال
سُولاں مار دیوانی کیتی، برہوں پیا خیال
دکھاں دی روٹی، سولاں دا سالن، آہیں دا بالن بال
جنگل بیلے پھراں ڈھونڈیندی، اجے نہ پایو لال
کہے حسین فقیر نمانا، شوہ ملے تاں تھیواں نہال (2)

وچھوڑے دا دکھ عاشق نوں ادھ مویا کر دیندا اے تے اوہ ہر ویلے ملن دی سک وچ تڑفدا رہندا اے، اوہدا تن من وچھوڑے دی اگ وچ سڑدا بلدا رہندا اے۔ ملن دی تانگھ وچ عاشق دی حالت دا بیان شاہ حسین ہوراں اک ہور تھاں انج کیتا اے:

نی سیو! مینوں ڈھول ملے تاں جاپے
برہوں بلائے گھتی تن اندر، میں آپے ہوئی آپے
بال پنا میں کھیڈ گوایا، جو بن مان بیاپے
شوہ راون دی ریت نہ جاتی، اس سُنجے ترناپے
عشق وچھوڑے بائی ڈھانڈی، ہر دم مینوں تاپے
کہے حسین سہاگن سوای، جاں شوہ آپ سنجاپے (3)

وچھوڑا آفت تے قیامت وانگ عاشق اپر وارد ہوندا اے تے اوہدا دل محبوب دے دیدار واسطے سڑدا رہندا اے تے اوہدی ساڑ اودوں ای ٹھنڈی ہو سکدی اے جدوں محبوب دا دیدار نصیب ہووے، وچھوڑے وچ محبوب دا دیدار میحائی دی حیثیت رکھدا اے جو عاشق نوں نویں حیاتی بخش دیندا اے۔

حضرت سلطان باہو اک کامل صوفی تے درویش سن۔ اوہناں دا نظریہ اے کہ محبوب حقیقی تیک اپڑن دے سفر دی پہلی پوڑھی مرشد دی محبت اے تے جناں چراک مرید اپنے مرشد نوں اپنا سب کجھ نہیں من لیندا اونی دیر تیکر کوئی وی عشق حقیقی دے رستے تے کامیابی حاصل نہیں کر سکدا۔ اوہ مرشد دے دیدار نوں مرید دا حج آکھدے نیں تے کدھرے مرشد نوں مکہ تے عشق نوں کعبہ آکھدے نیں:

مرشد مکہ تے طالب حاجی کعبہ عشق بنایا ہو
وچ حضوری سدا ہر ویلے کریئے حج سوایا ہو
ہک دم میتھوں جدا نہ ہووے دل ملنے تے آیا ہو
مرشد عین حیاتی باہو، لوں لوں وچ سمایا ہو (4)

تصوف دے پاندھیاں دی پہلی پوڑی فنا فی الشیخ اے تے اپنے آپ نوں فنا کر کے مرشد نوں اپنا سب کجھ من لینا صوفیائے کرام دا شیوہ اے۔ مرشد دی یاد تے ہجر وچ شاہ حسین ہوون، سلطان باہو ہوون یا بلھے شاہ، سب ہنجو کیر دے نظر آوندے نیں تے اوہناں نوں ہر پاسے مرشد ہی دسدا اے تے لوں لوں وچ سمایا ہویا مرشد ایہناں صوفیاں لئی عین حیاتی اے۔ صوفیائے کرام کول ہجر تے وصال دا احساس لازم وملزوم اے۔ جدوں وصل دا احساس ہونداا ے ہجر دی ساڑ ودھنا شروع ہو جاندی اے۔ ایہ ساڑ منزلاں دا پتہ دیندی اے تے نال ای پارس وی بنا دیندی اے۔ ہجر دی تڑف عشق دی نشانی اے تے ایہ عشق دی شدت نوں وی ودھاندی اے۔ جس من اندر برہا دی تڑف نہیں اوہ وصال دی تاہنگ نہیں کردا۔ سچا عاشق جدائی دی پیڑ دا دارو وصال سمجھدا اے تے ایس واسطے جان تیکر وارن توں نہیں جھکدا۔ ایہ خیال بلھے شاہ کول تھاں تھاں وکھالی دیندا اے۔ اوہ محبوب دی اک گھڑی دی جدائی وی برداشت نہیں کردے تے ملن لئی ہر ممکن کوشش کر دے نیں۔ ڈاکٹر سید اختر جعفری اوہناں دی شاعری دے موضوعات بارے گل کر دیاں آہندے نیں:

"بابا بلھے شاہ دے من وچ عشق دا بھانبڑ ہر ویلے مچدا تے بلدا رہندا اے جیہڑا اوہناں نوں ہر ویلے بے چین تے بے قرار رکھدا اے۔ ایس لئی اوہناں دے کلام وچ ہجر دی تڑف تے جدائی دی پیڑ ڈاہڈی اے۔"(5)

مرشد دے ہجر وچ تڑفدے بلھے شاہ ہوریں پکار اُٹھدے نیں:

اب لگن لگی کیہ کر کرئیے
نہ جی سکئیے تے نہ مرئیے

تم سنو ہمارے بیناں موہے رات دنے نہیں چیناں
ہن پی بن پلک نہ سرییئے اب لگن لگی کیہ کر کرئیے
ایہ اگن برہوں دی جاری کوئی ہمری پریت نواری
بن درشن کیسے ترئیے لگن لگی کیہ کر کرئیے
بلھے پئی مصیبت بھاری کوئی کرو ہماری کاری
ایہ اجھے دُکھ کیسے جرئیے اب لگن لگی کیہ کر کرئیے (6)

ایس کافی وچ بلھے شاہ ہوراں من دی بے چینی بڑے موثر انداز نال بیان کیتی اے "نہ جی سکئیے تے نہ مرئیے" ورگے شبد اوہناں دے اندر دے کرب دی گواہی دیندے نیں، ایس حالت وچ جینا محال اے تے مرنا وی۔ دل بار بار محبوب نوں ملن دی سدھر وچ تڑفدا اے۔ جیویں کہ آہندے نیں:

حاجی لوک مکے نوں جاندے
میرا رانجھا ماہی مکہ
میں تے منگ رانجھے دی ہوئیاں
میرا بابل کردا دھکا
حاجی لوک مکے نوں جاندے
میرے گھر وچ نوشوہ مکہ
وچے حاجی وچے غازی
حاجی لوک مکے نوں جاندے
اساں جانا تخت ہزارے
جت ول یار اوتے ول کعبہ
بھانویں پھول کتاباں چارے
نی میں کملی ہاں (7)

ایتھے بلھے شاہ رانجھے دی تمثیل راہیں اپنے جذبے نوں پیش کر دے نیں تے محبوب نوں ملن دی سدھر بارے آہندے نیں کہ "حاجی لوک مکے نوں جاندے، اساں جانا تخت ہزارے" ایس فکر نوں

سلطان باہو ہوراں "مرشد دا دیدار ہے مینوں لکھ کروڑاں حجاں ہو" آکھ کے سی حرفی راہیں بیان کیتا اے۔ بلھے شاہ ہوراں دے کلام وچ تھاں تھاں اُتے برہا دیاں کلفتاں موجود نیں۔ دیدرار دی سک اوہناں نوں بےقرار رکھدی اے۔

بلھے شاہ دے سمکالی تے استاد بھرا وارث شاہ دی "ہیر" دا شمار ادبیات عالم وچ کیتا جاندا اے۔ اوہناں دی ایہ بے مثال تخلیق فنی و فکری پکھوں نہایت اعلیٰ اے۔ مجازی عشق دی ایس داستان وچ ہجر تے وصال دی عکاسی کردیاں وارث شاہ آکھدے نیں:

مردباجھ مہری پانی باجھ دھرتی عاشق ڈھٹرے باجھ نہ رجھ دے نیں
لکھ سریں اول سُول آون یار یاراں تھول مول نہ بھج دے نیں
پھڑاں پونڈیاں رنگ وٹائے دیندے پردے عاشقاں دے مرد کج دے نیں
دا چور تے یار اک ساعت نہیں وسدے مینہ جو گجدے نیں (8)

وارث شاہ آکھدے نیں کہ جیویں سوانیاں مرداں باجھ تے زمین پانی دے بغیر بنجر اے اُنج ای عاشق محبوب دے دیدار بغیر نہیں رہ سکدے۔ وارث شاہ ہووراں عشق مجازی دی ایس داستان راہیں جدوجہد دا لازوال درس دتا اے۔ محبوب نوں ملن دی خاطر ہیر تے رانجھا اوکڑاں جھلدے نیں اوہ دراصل منزل نوں پاون لئی راہ وچ آون والیاں مشکلاں نیں پر ایہ مشکلاں عاشقاں نوں جدوجہدتوں نہیں ڈک سکیاں۔

مولوی غلام رسول عالم پوری سکھی دور دے مشہور پنجابی شاعر نیں۔ اوہناں دا اصل کارنامہ احسن القصص (قصہ یوسف زلیخا) اے۔ ایس قصے وچ مولوی صاحب نے وچھوڑے دی تڑف نوں وی موضوع بنایا اے۔ صنعت سوال و جواب دے راہیں ہجر دی پیڑ ایس طرح الیکدے نیں:

یوسف پچھے دس زلیخا، باغ کتھے گلزاراں
کہے زلیخاں خزاں فرات، جھاڑ گئی گل خاراں (9)

ہجر تے حسن دو وڈیاں طاقتاں نیں تے جے دونواں نوں تولیا جائے تے ہجر دا پلہ بھاری محسوس ہوندا اے۔ ہجر حسن نوں اداس کر دیندا اے تے ایہدی تڑف حسن نوں کھا جاندی اے۔ جدائی دا روگ جوبن دی بہار نوں خزاں وچ بدل دیندا اے۔ ایس خیال نوں اک ہور تھاں تے مولوی صاحب انج بیان کیتا اے:

برہوں پھوک دتا، سولا نبو، کجھ سر پیر نہ آیا
سینہ چور، کلیجہ ٹکڑے، شور دماغ رچایا (10)

انج تے بے شمار دکھ بندے نوں ساڑ دے نیں پر برہوں دا سامنا کرن والا ریزہ ریزہ ہو

جانداا ے۔محبوب دی جدائی وچ معشوق دی حالت مرغ بسمل ورگی ہوجاندی اے تے اوہ ملن دی آس تے جیوندا اے۔اوس نوں حیاتی دے دوجے کماں دی کوئی پرواہ نہیں ہوندی تے نہ ای اوہنوں پتہ لگدا اے کہ اوہ کیہ کر رہے نیں۔

عشق نوں کمال قرار دین والے حضرت سچل سرمست ہوراں دے کلام وچ برہوں دی سختی دا بیاں ایہناں اکھراں وچ ملدا اے:

آمیاں رانجھا سائیں ساڈڑے نیڑے
کیتوئی بیراگن ساکوں آوس ویہڑے (11)

ہاشم شاہ دے کلام وچ ہجر دے درد بھرے جذبیاں دا بیان بڑے پر اثر انداز نال جھاتیاں مار دا اے۔ ہاشم شاہ دی تخلیق کردہ ''سسی پنوں'' وچ جدوں بلوچ پنوں نوں دھوکے نال بھنبھورتوں لے جاندے نیں،اوس سمے سسی دا وچھوڑے دے خوف نال حال ویکھو:

توڑ سنگار سسی اٹھ دوڑی کھول لٹاں گھر باہروں
گھریا آن گروہ شتابی چند چھٹا پرواروں
ڈردی ساتھ پنوں دا تکدی تیغ ہجر دی ماروں
ہاشم سہن محال جدائی سخت بری تلواروں (12)

صبح جدوں سسی نیند توں جاگی تے اوہنے ویکھیا کہ پنوں ،قافلے والے تے اوہناں دے اونٹھ غائب سی، جام تے صراحی نہ پا کہ اوہ سمجھ گئی کہ پنوں نوں قافلے والے اپنے نال لے گئے۔سسی نے ہار سنگار ختم کر کے باہر دوڑ لا دتی، جدائی دا خوف اوہدی رگ رگ وچ بھر گیا تے ایتھے ہاشم شاہ آکھدے نیں کہ جدائی دی تلوار دے گھاؤ توں ہجر دی پیڑ سہنی اوکھی اے۔ ہاشم شاہ نے سسی دی داستان نوں دوہڑیاں وچ وی لکھیا تے اوہدے وچ جدائی دے کرب نوں سموندیاں تے قصہ سوہنی مہینوال دی تلمیح ورتدیاں آکھدے نیں:

آتش ہون برہوں دی آتش وچ تیزی بہت پچھاتی
سوہنی روز ملے تر ندیاں پر سرد نہ ہووس چھاتی
اوڑک ایس ہجر دے سوزوں اوہ بیٹھ لہو وچ نہاتی
ہاشم باجھ مویاں نہیں ملدا اساں خوب صحیح کر جاتی (13)

ہاشم شاہ سسی دے مونہوں اکھواندے نیں کہ برہادی اگ دی تمازت ہر طرحاں دی اگ توں ودھ ہوندی اے کیوں جے سوہنی وی ایسے اگ وچ سڑدی روز دریا پار کر دی سی تے ایس جدائی

نے اوہنوں مار دتا۔ تے سچ ایہ ہے کہ عشق دی راہ وچ جان دتے بغیر وصل مقدر نہیں بن دا۔

میاں محمد بخش دے کلام وچ اخلاقیات دا درس جا بجا ملدا اے پر اوہ ہجر تے فراق دیاں سختیاں وی کئی تھاواں تے بیان کر جاندے نیں۔ قصہ "سوہنی مہینوال" وچ ہجر دیاں اوکڑاں نوں اگھیڑ دے لکھدے نیں:

تلے دا گھر چھڈ جاں مہینوال گیا سوہنی درد فراق دا سینے سول پیا
کالا ہویا پٹ دیاں اوہ چہرہ رنگ لال زلفاں پٹ محمدا خاک رلاوے وال
پتھر سینے مار دی سجی سر تے ڈال درد فراق محمدا کیتا برا حال
زلفاں اوتے مار دی دونویں ہتھ اوٹھا میرے جہی محمد اکس پرو ہڑی قضا (14)

میاں محمد بخش اپنی مثنوی "سیف الملوک" وچ آکھدے نیں کہ پریمی وصال دے باجھ خوش نہیں ہوسکدے بھاویں دنیا جہان دیاں نعمتاں اوہناں دے پیراں وچ ڈھیر کر دتیاں جاون۔ پریمی دی خوشی تے اطمینان محض ملاپ وچ پنہاں اے:

باغ، بہاراں تے گلزاراں، بن یاراں کس کاری
یار ملے دکھ جان ہزاراں، شکر کراں لکھ واری (15)

دیدارِ یار ہزار دکھاں دا دارو اے پر وصل دے لمحے وچھڑن دے اندیشیاں نال بھرے ہوندے نیں تے پریمی دیاں اکھیاں اوہناں لمحیاں وچ وی اتھرو واں دی جھڑی لا چھڈ دیاں نیں کہ رونا دھونا عاشقاں دا مقدر ہوندا اے، میاں صاحب ایس حوالے نال لکھدے نیں:

جیہناں دے دل عشق سماناں، روون کم اناہاں
وچھڑے روندے، ملدے روندے، روندے ٹردے راہاں (16)

حافظ برخوردار رانجھا دے تخلیق کیتے قصے "مرزا صاحباں" وچ برہا یا وچھوڑے ویلے منکھ دے من دی اندرلی کیفیت دا بیان انج ملدا اے:

برہوں پیائی سی گھول کے صاحباں نوں پریم جڑی
باجھوں مرزے کھرل دے کو کے سڑی سڑی (17)

وچھوڑا ایہو جیہا جان لیوا روگ اے جو بندے نوں گھائل کر جاندا اے، اوہدی روح نوں تار تار کر کے حیاتی نوں غم ناک بنا دیندا اے تے برہا دے لے عاشق محبوب دے وصال واسطے لکھاں جتن کر دا اے۔ وچھوڑا عاشق دی مت مار دیندا اے تے مریض عشق دا وصل توں سوا کوئی دارو نہیں۔

حافظ برخوردار نیم حکیماں نوں بے نقاب کرن دے نال صاحباں دی جدائی پاروں کیفیت وی

الیکدے نیں۔ اوہ آہندے نیں کہ ایہ نیم حکیم صاحباں دا علاج کرن لئی اوہدے نک وچ بتیاں دھکاندے نیں پر برہا دا جن یا بلا ایہناں حربیاں نال نہیں نکل سکدا اوہدا واحد علاج وصال اے۔

ہفت زبان شاعر حضرت خواجہ غلام فریدؒ پنجابی کلاسیکی روایت دے آخری نمائندے نیں، اوہناں دے کلام وچ تصوف، عشق حقیقی تے سماجی و سیاسی شعور جا بجا ملدا اے۔ اوہ وحدت الوجود دے منن والے سن تے ایس فلسفے راہیں لکھدے نیں:

ہر صورت وچ دیدار ڈٹھم　　کل یا اغیار کوں یار ڈٹھم
کتھ پھل گل باغ بہار ڈٹھم　　کتھ بلبل زار نزار ڈٹھم
کتھ خس خاشاک تے خار ڈٹھم　　ہک نور دے سبھ اطوار ڈٹھم (18)

خواجہ غلام فریدؒ آکھدے نیں کہ محبوب دے بنا میرا ویلا نہیں لنگھدا تے ایس وچھوڑے نے میرا برا حال کیتا اے تے ایس توں ودھ ظالم دنیا تے کوئی شے نہیں۔ اک ہور تھاں ہجر ویلے عاشقاں دی حالت نوں بیان کردیاں آہندے نیں کہ عاشق لوگ محبوب نوں ملن دی سدھر وچ تڑ فدے نیں تے اوہناں دی حالت قابل رحم ہوندی اے:

ہر ویلے تا ہنگھ دلبر دی، رو رو کانگ اڈاراں
فالاں پاواں قاصد بھیجاں، تھی گیا حال بیماراں
یار باجھوں ہن جیون کوڑے، اندر درد ہزاراں
غلام فرید میں رو واں ایویں، جیویں وچھڑی کونج قطاراں (19)

خواجہ صاحب دے کلام وچ عشق وچ اپنا آپ مار کے وصل دے سمے لطیف جذبیاں دا رنگ گوڑھا دسدا اے۔ اوہ محبوب دے کول رہنا چاہوندے نیں تے دہائی دیندے نیں:

وطن بیگانے ول نہیں آونا یا دکیتم دلدار
کولے رہساں مول نہ سہساں، ہجر دا بھاری بار (20)

خواجہ غلام فرید دے کلام وچ ہجر تے وصال دا بیان کئی جہتاں وچ ملدا اے پر اوہ کسے وی جہت دا ذکر کرن نتیجہ ایہ ای کہ "باجھ دیدار وصال دلبر دے، نیناں نندر حرام" (21)

قصہ مختصر کہ حیاتی بےشمار رنگاں دا مجموعہ اے تے ایہناں وچ عشق اک انوکھا تے بے مثال رنگ اے جہدے کئی شیڈ نیں۔ ایہ عشق اک کلا جذبہ نہیں، ایہدے نال حسن، وارفتگی تے ہجر وصال وی جڑے نیں۔ ہجر وصال نوں عشق توں نکھیڑ یا نہیں جا سکدا تے ہجر دا سامنا خواہ عشق مجازی دے توسط نال ہووے یا عشق حقیقی دے واسطے نال، ایہدی شدت نوں اکھراں دا روپ دینا مشکل اے کہ عاشق اپر

گزرن والی واردات نوں ہو بہو بیان کر دینا سوکھا مرحلہ نہیں۔ پر ساڈے کلاسیکی شاعراں برہا دیاں کیفیتاں نوں مختلف زاویاں نال الیک کے تے کئی طرح دیاں تشبیہاں تے استعارے ورت کے روح نوں چھیدن والیاں رتاں دا بیان اثر انگریز بنایا اے۔ کدے اوہناں مقصدنوں پاون لئی ایہدا وجود ناگزیر تے کئی تھاواں تے دیدار یارتوں بنا حیاتی بے مقصد قرار دتی اے تے ایہناں صوفی شاعراں اکثر تھاواں تے ہجر دی تڑف تے محبوب نوں ملن دی سدھر جدو جہد دی علامت بنا کے پیش کیتی اے۔

References:

* Lecturer in Punjabi, Department of Pakistani Languages, Allama Iqbal Open University, Islamabad

** Lecturer in Arabic, Department of Pakistani Languages, Allama Iqbal Open University, Islamabad

1. Baba Fareed, Aakhia Baba Fareed ne, edited by Muhammad Asif Khan, (Lahore,Pakistani Punjabi Adabi Board, 2001)191
2. Muhammad Asif Khan, Kafian Shah Hussain (Lahore, Pakistan Punjabi Adabi Board, 5th Edition, 2002)P-109
3. As above P-65
4. Sultan Altaf Ali, Abeeat-e-Bahu (Lahore, Maktabah Jadeed Press, 1975)P-99
5. Sayeed Akhtar Jaffari, Doctor, Nawein Zawiye, (Lahore, Aaleen printers, 2nd Edition, 1989) P-83
6. Faqeer Muhammad Faqeer, Doctor, Kulliate Bhulleh Shah (Lahore, Punjabi Adabi Academy, 1960) Kaffi 3
7. As above Kaffi 52
8. Waris Shah, Heer, Translator Amjad Ali Bhatti and Ahsan Ullah Tahir (Lahore, Fiction House, 2007) P-263,264
9. Movli Ghulam Rasool Alampuri, Ahsanal Qasis Edited by Sajjid Chaudhry (North America, Punjabi Academy) P-21
10. As above P-15
11. Aslam Rana, Doctor, Dr. Shahbaz Malik etc chonwa Punjabi Adab (Lahore,, Manzoor Press, 1993) P-293
14. Hashim Shah, Kalam Hashim Shah, translation by Ahsan ullah Tahir, Amjad Ali Bhatti (Lahore, Aziz Publishers, 2006) P-107

13. As above P-405
14. Mian Muhammad Baksh, Sohni Mahiwal, (Jehlum Malik Ghulam Noor and Son's) P-43,44
15. Mian Muhammad Baksh, Saif-ul-Malaook edited by Arif Latif (Lahore, Hameed Book Depot) P-201
16. As above P-216
17. Hafiz Barkhurdar Ranjha, Mirza Sahibh edited by Doctor Faqeer Muhammad Faqeer (Lahore, Zahid Bashir Printers) P-7
18. Khawaja Ghulam Fareed, Kalam Khawaja Fareed edited by Chaudhry Sajid (North America, Punjabi Academy) P-37
19. As Above P-102
20. As Above P-95
21. As Above P-274